

УЧАСТЬ НАДІЇ СУРОВЦОВОЇ У СТАНОВЛЕННІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ 1917–1918 РР.

У статті систематизовано біографічні дані громадської і культурної діячки, свідка становлення незалежної України у 1917–1918 рр., дипломата, співробітниці Міністерства закордонних справ Української Народної Республіки, Української Держави та Директорії УНР, першої української жінки – доктора філософії Віденського університету Надії Суровцової. Стаття побудована на основі мемуарів С. Русової та М. Шкільника, мемуарної та епістолярної спадщини Н. Суровцової.

Н. Суровцова була віддана Україні до останнього подиху життя – від підготовки і захисту у віці 24 років докторської дисертації «Богдан Хмельницький та ідея української державності» до майже 30-річного позбавлення волі у радянських таборах і життя під наглядом КДБ в Умані.

Наукові роботи, присвячені її діяльності в Міністерстві закордонних справ УНР, Української Держави та Директорії УНР, ще не створені, праці ж дослідників О. Шевченко, Л. Якименко, П. Синицького, В. Піскун висвітлюють окремі аспекти її життя та діяльності. Біографічні дані про Н. Суровцову містять деякі енциклопедичні видання [2, 910; 3, 3105].

Початок політичної діяльності Н. Суровцової пов'язаний з Українською Центральною Радою (УЦР). Революційні події застали її в Петербурзі, де вона у 1913–1917 рр. навчалася на Вищих Бестужевських жіночих курсах. Серед її викладачів була відомий історик О. Єфименко, яка керувала українським земляцтвом у Петербурзі, і значно вплинула на молоду Надію. Хоча Н. Суровцова з дитинства перебувала в російськомовному оточенні, її козацькі корені (прізвище прадіда було Сирівець, а дід «переназвав» себе Суровцов) по батьківській лінії визначають її поведінку у майбутньому.

Ставши членом, а потім заступником голови «Українського земляцтва», Н. Суровцова розвинула активну діяльність: «Ми придбали гектографа й передруковували книжки з Галичини, а потім транспортували їх до Києва... Крім книжок, ми розвозили й політичні реферати, які читали на Україні... Батька мого вражала відсутність там соціального моменту, іншим не подобалися екстремістські висновки. Що ж до мене, то я дедалі більше ставала прихильницею відокремлення від Росії, утворення незалежної держави. Якої ж саме, над тим я не думала ні тоді, ні кілька років пізніше, коли це питання стало дуже актуальним. Якось воно в мене поминалося. Була любов до народу, загальні гуманні принципи, але глибше не йшло» [5, 446; 13].

Під впливом галицької літератури, через осмислення інформації про те, що галицьке студентство і молодь сформували в австрійській армії військовий підрозділ – Українські січові стрільці, Н. Суровцова писала: «...це стрілецьтво разом з державною армією мали відвойовувати нас, «Велику Україну», та разом з Галичиною утворити Українську державу» [15, 50].

Революційні події лютого 1917 р. активізували політичну діяльність української громади. Надія стала членом революційного комітету, взяла участь в організації маніфестації під національними прапорами. За спогадами Н. Суровцової, старі й молоді сиділи допізна в спільному штабі і шили «прапори ...нові, ще не видані, жовто-блакитні, про які ми лише знали з Галичини. А тепер вони були ось тут, в наших руках, смуги золотого, як жито, шовку та синього, як небо нашої далекої батьківщини» [15, 62].

Продовженням громадсько-політичної діяльності Надії стала поїздка до революційного Києва. У березні 1917 р. вона як делегат від революційного комітету була уповноважена запитати М. Грушевського, чи потрібні Батьківщині студенти, які готові повернутися з Петербурга для роботи в УЦР. М. Грушевський відповів згодою, і двісті молодих українців виїхали в Україну, щоб «рознести революцію по широких рідних ланах». Озброївшись листівками, відозвами, брошурами, Н. Суровцова вирушила на Уманщину, де працювала повітовим інструктором УЦР [15, 63–65] та заступником голови Селянської спілки. На цій посаді вона часто виступала

перед селянами з промовами про землю, фабрики і владу, які мають належати народові [15, 67–68].

В Умані Н. Суровцова відвідувала у казармах вояків полку, що складався переважно з українців, де розповідала їм про I-й військовий з'їзд, на якому була присутня і після якого одержала наказ від УЦР проводити роботу щодо українізації військових частин. У травні-червні 1917 р. в Умані відбулися два українські військові мітинги та збори, під час яких полк проголосив себе українським [18, 47]. Надії випала почесна місія зачитати Перший універсал УЦР перед зібранням військових, жителів Умані і селян, скликаних Спільною з повіту [15, 70].

У червні 1917 р. Комітет УЦР створив виконавчий орган – Генеральний секретаріат (ГС) УЦР на чолі з В. Винниченком. У першому складі ГС було 8 генеральних секретарств, серед яких і Секретарство міжнародних справ (у різних документах – Секретарство національних справ і Секретарство охорони прав національностей), яке згодом переросло в Міністерство міжнародних справ [7, 6].

Восени 1917 р. Н. Суровцова стала студенткою четвертого курсу історичного та юридичного факультетів Київського університету, одночасно працюючи діловодом у департаменті в справах біженців при ГС внутрішніх справ [9, 144], який розташовувався на вул. Хрещатик у готелі «Савой» (тепер на цьому місці – будинок Київради). Свою трудову діяльність Н. Суровцова почала під керівництвом В. Винниченка, О. Шульгина і К. Лоського [15, 71–73].

Департамент розробляв комплекс робіт для організації репатріації біженців Першої світової війни, які тимчасово проживали в Україні [4, 141–143]. Працюючи у департаменті, Н. Суровцова познайомилася зі співробітниками Галицько-Буковинського комітету допомоги бранцям-біженцям і депортованим, створеного у травні 1917 р. [6, 25–26]. Н. Суровцова працювала в одній кімнаті з Є. Коновальцем, який у Києві перебував під псевдонімом Євген Блавацький. Про своїх колег-галичан вона згадувала: «Мене вабила їх мова, українська, але не наша, їх європейські манери, а головне те, що вони були справжніми українцями, тобто мова у них, хоч і не надто гарна, а була тою мовою, що нею вони не тільки розмовляли, але й училися, думали, відчували, хоча поза нею знали мови польську та німецьку. У нас воно було навпаки – інтелігенція наша своєю мовою розмовляла, писала, але для хатнього, родинного вжитку панувала таки мова російська, діти виростили спочатку росіянами, а потім уже їх обертали чи вони самі оберталися на «свідомих» і починали вживати у певних нагодах свою мову. Або й ні» [5, 459].

20 (7) листопада 1917 р., після жовтневого перевороту в Петрограді та усунення від влади Тимчасового уряду, був виданий Третій універсал УЦР, який проголошував Українську Народну Республіку (УНР) у федеративному зв'язку з Росією. Почався новий етап національно-державного будівництва. ГС діяв як уряд України.

Новим місцем роботи Н. Суровцової став колишній будинок Терещенків (тепер – Київський національний музей російського мистецтва) [5, 461]. У зв'язку зі зміною у зовнішньополітичній і внутрішній ситуації Генеральне секретарство міжнародних справ¹ у грудні 1917 р. перетворилося на Секретарство міжнародних справ, що налагоджувало відносини з іноземними державами, окремими частинами колишньої Російської імперії, захищало права українців за кордоном та іноземців в Україні, владнувало національні непорозуміння у межах УНР. Упродовж грудня 1917 – січня 1918 р. структура Секретарства міжнародних справ змінювалася кілька разів (канцелярія, міжфедеративний, консульський, внутрішній, літературний та загальний відділи; департамент у справах біженців, бухгалтерсько-господарчий відділ і політична секція; відділ загальних справ із канцелярією, господарчою частиною та бухгалтерією) [7, 12, 17–18]. Н. Суровцова очолила відділ загальних справ [11, 158].

З осені 1917 р. в Києві працювали консульства Великої Британії, Греції, Данії, Італії, Франції, Іспанії і Португалії, Персії, Норвегії, Бельгії. Наприкінці 1917 – в січні 1918 р. стабільність УНР порушувала внутрішня політична криза – конфронтація між парламентськими партіями УПСР і УСДРП, наслідком якої стала відставка голови ГС В. Винниченка і призначення голо-

1 Секретарство, яке містило відділи у польських, російських та єврейських справах, вирішувало національні проблеми у межах України, в грудні 1917 р. вказані відділи виділилися в окремі секретарства.

вою Ради Народних Міністрів (за сумісництвом міністра закордонних справ) В. Голубовича [8, 49]. Нестабільності міжнародного становища УНР сприяв і наступ російських військ на сході та тиск військ Австро-Угорщини і Німеччини на заході. Крім того, Антанта зволікала з визнанням УНР.

22 (9) січня 1918 р. Четвертий універсал УЦР проголосив УНР «самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою Українського Народу», тобто суб'єктом міжнародного права. Підписання 9 (27 січня) лютого 1918 р. у Брест-Литовську мирного договору стало перемогою української дипломатії, оскільки його умови були вигідні УЦР.

У лютому 1918 р. червона армія зайняла Київ. УЦР та її установи переїхали до Житомира. Відома громадська діячка, член УЦР С. Русова так описує початок червоної окупації: «... над Києвом почали розриватися большевицькі шрапнелі, большевики обложили військом усе місто і безжалісно бомбардували нашу стародавню столицю. Центральна Рада й секретаріат виїхали до Житомира, але цей від'їзд був так погано організований, що багато визначних українців і відповідальних урядовців не були навіть проінформовані і коли вільно виходили на вулицю..., то попадали до большевицьких рук» [12, 146]. Під час нашестя на Київ більшовицького війська Муравйова Н. Суровцова, змінивши помешкання, мешкала нелегально – під чужим прізвищем.

Звільнення України від більшовицької окупації почалося 18 лютого 1918 р. внаслідок наступу німецько-австро-угорських військ від Балтійського до Чорного морів. Перед військами союзників рухалася армія УНР, яка ввійшла у столицю 2 березня 1918 р. Наступного дня у Київ вступили німецькі війська. 7 березня 1918 р. до столиці повернулася УЦР. Співробітники Міністерства повернулися на вул. Терещенківську, 9, де приймалися іноземні делегації. Першими до Києва прибули представники Німеччини, Австрії, Болгарії, Голландії. Натомість виїхали дипломати країн Антанти. У цей час Н. Суровцова продовжувала працювати в МЗС діловим консульського відділу, а через півмісяця – завідувачкою політичного відділу, оскільки вільно володіла кількома європейськими мовами [7, 20]. Політичний відділ готував договори з іноземними державами, створював місії та представництва міністерства в інших державних установах. Формувалася мережа українських представництв за кордоном: у квітні 1918 р. посольства УНР діяли в Німеччині, Румунії, Австро-Угорщині, Туреччині, Грузії, дипломатична місія працювала в Швейцарії [7, 19–23].

Одним із напрямків діяльності МЗС було врегулювання відносин з іноземною військовою владою в Україні. Міністерство неодноразово зверталось до представників Німеччини та Австро-Угорщини з вимогами про додержання політики невтручання у внутрішні справи України, однак український уряд втрачав контроль над ситуацією в країні [7, 106]. 29 квітня 1918 р. в Україні відбувся державний переворот. УЦР була замінена гетьманським режимом Павла Скоропадського. Почалися арешти. Зокрема, було взято під варту керуючого Міністерством закордонних справ М. Любинського. Як згадує Н. Суровцова, діячі УЦР та уряду були розгублені. К. Лоський, який дізнався, що засідають представники партій на чолі з М. Грушевським, попросив Надію знайти когось із урядовців, аби отримати вказівки, як поводитися в цій ситуації, що планує робити УЦР. Насамперед Н. Суровцова поїхала до німецького посла А. Мумма з проханням надати вартового, який би охороняв її під час небезпечних поїздок містом. Засідання представників партій, на якому головував В. Винниченко, відбувалося у приватному помешканні. Урядовці не орієнтувалися в ситуації і не могли дати чітких вказівок. Важливо було з'ясувати, на чиему боці військо, генеральний штаб, полк М. Аркаса (мол.). Присутні вирішили, що протидіяти гетьману можна диктаторськими методами, а впорається з цим краще Г. Сидоренко, тодішній міністр пошти і телеграфу. Але вирішальне слово лишалось за військовими. Н. Суровцова зустрілася з М. Аркасом, Є. Коновальцем, начальником Генерального штабу УНР О. Сливинським. Вони запевнили, що підтримують УЦР. З огляду на те, що вночі Г. Сидоренка заарештували, було вирішено запропонувати диктатуру М. Грушевському, який переховувався в Луцьких казармах під охороною січових стрільців. Є. Коновалець провів Надію до Михайла Сергійовича. Виклавши суть справи, вона одержала категоричну відмову від нього: «Я? Голова парламенту – диктатуру?! Ніколи!» [15, 79–80].

Уряд П. Скоропадського продовжив розбудову національної зовнішньополітичної служби. МЗС очолив історик Д. Дорошенко. До основних напрямів зовнішньої політики Української Держави, які визначило МЗС, належали: «встановлення дружніх відносин з країнами Четвертого Союзу, вирішення спірних територіальних проблем з сусідніми державами, встановлення дипломатичних відносин з нейтральними державами». На своїх посадах залишилися К. Лоський та Н. Суровцова, яка очолила дипломатичний департамент [14, 280]. В її обов'язки входили акредитація іноземних послів, організація зустрічей з міністрами, інформація про Україну для закордонної преси тощо. У системі міністерства працювали переважно чоловіки. Н. Суровцова згадує про невелику кількість жінок в уряді.

За керівництва Д. Дорошенка розширилося коло країн, з якими було встановлено дипломатичні відносини. Україна відкрила посольства в Румунії, Фінляндії, Швейцарії, Швеції, з десятком консульств в інших державах, прийняла понад 12 повноважних представників Австро-Угорщини, Болгарії, Грузії, Німеччини, Туреччини, Польщі, Румунії, Фінляндії та інших країн. Дипломатичні відносини підтримували також із Російською Федерацією, Доном і Кубанню. Було створено ефективну структуру МЗС, розвинуто законодавчу базу зовнішньополітичної діяльності. Співробітники МЗС доклали зусиль для ухвалення у червні 1918 р. «Закону про посольства і місії Української Держави», а в липні – «Закону про українську консульську службу».

Заступником міністра закордонних справ став колишній камергер царя О. Палтов. Він керував діями міністра, хоча Д. Дорошенко вважав, що «...Палтов допомагав йому в роботі і скромно стояв осторонь». О. Палтов звернувся до Н. Суровцової з проханням давати йому приватні уроки з української мови, історії, економіки, щоб орієнтуватися в «українському питанні». Він розповідав Надії про різні дипломатичні тонкощі, порушення та зловживання з боку німецьких окупаційних військ, навчав писати відкриті листи, ноти протесту, адресовані німецькій стороні [15, 82].

З ініціативи Міністерства закордонних справ Товариство економістів з метою забезпечення держави дипломатичними фахівцями влаштувало консульські курси «Конзулярна академія» при Київському університеті св. Володимира, де викладали професори державного і міжнародного права та економічних наук. На курсах навчалось 30 кандидатів (із них дві жінки). Курси, на яких викладали переважно українською мовою, тривали з 20 квітня до 15 липня 1918 р. і закінчилися екзаменами перед Державною комісією в Міністерстві закордонних справ та врученням дипломів. Надія Віталіївна, закінчивши їх, мала право на дипломатичні посади [17, 22–23; 7, 23].

Н. Суровцова критично ставилася до політики уряду, хоча і обіймала впливову посаду в МЗС. Через місяць після приходу до влади П. Скоропадського вона взяла участь у двох страйках. Один торкався звільнень у міністерстві земельних справ, інший – переведення діловодства в міністерствах на російську мову та звільнення українців. Страйк проти русифікації і дискримінації українців очолила С. Русова, яку Н. Суровцова знала з дитинства [16, 44]. У зв'язку з цим Н. Суровцовій запропонували піти у «відпустку». Пізніше, 16 липня 1918 р., Д. Дорошенко призначив її начальником відділу преси Департаменту чужоземних зносин МЗС Української Держави. Її функції звелися до реферування газет, інтерв'ю журналістам, іншої подібної роботи [11, 158; 14, 280]. Я керівник відділу преси, Надія Віталіївна намагалася подавати лише правдиву інформацію про події в Україні. Вона відповідала за видання місячників німецькою і французькою мовами «Ukrainische Nachrichten» та «Ukraine». На відміну від німецького, вийшов лише один номер французького місячника. Це була гарно видана брошура із загальними відомостями про Україну [15, 86].

В останній період перебування при владі П. Скоропадського його політика стала більше проросійською. Відбулися зміни в уряді. Міністром закордонних справ став історик Г. Афанасьєв, який, на відміну від свого попередника, намагався підпорядкувати Україну командуванню московських добровольчих армій, боровся проти української мови і був послідовним ворогом українства [10, 446–448].

Репресивні заходи гетьманського уряду, австрійських та німецьких військових спричинили до повстання проти влади гетьмана П. Скоропадського, що набуло всенародного характе-

ру. Під час повстання Н. Суровцова через свою друкарку Н. Юнацьку, а також телефонним зв'язком, до якого мав доступ міністр, таємно передавала інформацію для повстанців. Від арешту її врятувало зречення 14 грудня П. Скоропадського від влади.

Зі створенням уряду Директорії в грудні 1918 р. дипломатичні контакти попередніх українських урядів не перервалися. Міністром закордонних справ став В. Чехівський [1, 9–10]. Одним із перших кроків МЗС була участь УНР у Паризькій мирній конференції. Н. Суровцова стала секретарем Інформаційного бюро дипломатичної місії УНР, яка 31 грудня 1918 р. на чолі з О. Шульгіним вирушила до Версаля. Надія Віталіївна підготувала не лише документи й велику інформаційну бібліотеку, а й декоративний етнографічний матеріал (килими, рушники, кераміку та ін.), а також зразки літератури, мистецтва. Проте потрапити до Парижа їй не судилося [15, 91]. У складі місії вона була у Відні, Берні, Лозанні. У квітні 1919 р., після звільнення з роботи в дипломатичній місії УНР, Надія п'ять років жила у Відні [14, 280–281].

Джерела та література

1. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док-ти і мат. Т. 1. Київ, 2006.

2. Енциклопедія історії України. Т. 9. Київ, 2012.

3. Енциклопедія українознавства. Т. 8. Львів, 2008.

4. Жванко Л. Діяльність урядових структур Української Народної Республіки у справі підготовки до репатріації біженців Першої світової війни (зима 1917 – весна 1918 рр.) // **Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.** Вип. 9. Київ, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/revol/revol_2013_9/11.pdf – Назва з екрана

5. Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області // **Наука і культура. Україна: Щорічник АН УРСР.** Вип. 24. Київ, 1990.

6. Ковальчук М. На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Ковальця в 1917–1921 рр. Київ, 2010.

7. Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.). Київ, 2008.

8. Осташко Т. Всеволод Голубович: портрет на політичному тлі // **Проблеми вивчення Української революції 1917–1921 років.** Вип. 6. Київ, 2011.

9. Падун-Лук'янова Л. Слово про Надію Суровцову // **Березіль.** 1992. № 3–4.

10. Пиріг Р. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

11. Пискун В. Що в імені твоїм – Надія? Надія Суровцова // **Українки в історії.** Київ, 2004.

12. Русова С. **Мої спомини.** Київ, 1996.

13. Рябчук М. Спогади з потойбіччя [рец. на кн.: Суровцова Н. Спогади / упоряд. Л. Лук'янова. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 432 с.: іл.] // **День, 1997, 4 червня** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/kultura/spogadi-z-potoybichchya> – Назва з екрана.

14. Синицький П. Надія Віталіївна Суровцова (1896–1985): життєпис творчої особистості у контексті новітньої вітчизняної історіографії // **Історія України: маловідомі імена, події,**

факти: зб. ст. Вип. 30 / Ін-т історії України НАН України; головна редкол. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією». Київ, 2005.

15. *Суровцова Н. Спогади.* Київ, 1996.

16. *Шевченко О. Надія Віталіївна Суровцова – страдницький шлях великої українки // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія «Історія».* Вип. 74–76. Київ, 2004. – [Електронне джерело]. – Режим доступу: http://papers.univ.kiev.ua/1/istorija/articles/shevchenko-o-l-nadia-vitalijivna-surovtsova-the-way-full-of-suffering-of-the-g_15902.pdf – Назва з екрана.

17. *Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках.* Торонто, 1971.

18. *Якименко Л. Надія Суровцова: життя та творчість (1896–1985 рр.).* Луганськ, 2010.